

Рецензії

ЄВРЕЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Shkandrij Myroslav. Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identity. – New Haven: Yale University Press, 2009. – xiii, 265 p.;
Petrovsky-Stern Yohanan. The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew. – New Haven: Yale University Press, 2009. – xv, 344 p.

Престижне видавництво Єльського університету випустило у світ в одному році (2009) аж дві монографії, присвячені українській літературі. Це вже само по собі явище безпрецедентне. А коли зважити, що ці книжки розглядають теми, досі відсутні в англomовних публікаціях узагалі, то це робить їх унікальними, піонерськими й вартими того, щоб викликати зацікавлення широкої громади українських читачів. Тема обох монографій – євреї в українській літературі, а авторами цих книжок стали Мирослав Шкандрій і Йоганан Петровський Штерн.

Мирослав Шкандрій – професор Університету Манітоби в Канаді й автор таких англomовних видань про українську літературу, як “Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920’s” (Edmonton: CIUS, 1992) і “Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times” (Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2001). Йоганан Петровський-Штерн – професор Університету Нортвестерн у Чикаго. Він також автор раніше виданої книжки “Jews in the Russian Army, 1827-1917” (Cambridge University Press, 2008). Професор Петровський-Штерн виступав нещодавно з лекціями в Альбертському й Манітобському університетах, доповідав у Нью-Йорку на форумі НТШ-А, а влітку 2010-го читав курс у літній українознавчій школі Гарвардського університету.

Нововидані книжки професорів Шкандрія і Петровського-Штерна споріднені своєю тематикою, але дуже різні. Шкандрій на тлі історії української літератури розглядає, як у творах українських письменників віддзеркалені українсько-єврейські відносини, тоді як Петровський-Штерн подає біографічно-критичні силуети п’яти письменників-

євреїв, які, маючи до вибору мову імперії-російську або мову своєї етнічної меншості – їдиш, вибрали інструментом літературної творчості українську мову і стали українськими письменниками.

На початку ХХ століття третина світового єврейства проживала на території України – півтора мільйона в Російській імперії, півмільйона в Австро-Угорщині. Поширена думка, нібито євреї й українці жили ізольовано одні від одних і спілкувалися лише з економічних потреб. Шкандрій пробує це заперечити, вважаючи, що українська література демонструє багато зразків зближення і взаємного порозуміння та розвитку відносин від конфлікту й упередження до шанобливого діалогу. У давній українській літературі, каже Шкандрій, згадок про євреїв майже немає. Але через 150 літ після повстання Хмельницького, коли вперше в 1846 р. вийшла у світ “Історія Русов”, народився стереотип єврея, який на службі польського землевласника завідує його маєтками і тримає ключі від православних церков, вимагаючи від парафіян оплати за вінчання, хрестини, похорони та інші релігійні послуги. Стереотип єврея з ключами від церкви повторюється також у двох думках, що

їх у XIX столітті записав Пантелеймон Куліш. Шкандрій твердить, що цей стереотип, який згодом набуде значного поширення у творах М. Костомарова, П. Куліша, Ганни Барвінок та інших українських письменників і довгий час живитиме антисемітські настрої серед населення, не має достовірних історичних підстав, а навпаки, приховує сліди пізнішого літературного втручання й неправильної етнографічної методології. Розглядаючи творчість Тараса Шевченка, зокрема його поему “Гайдамаки”, де центральною темою є конфлікт між українцями, з одного боку, та поляками і євреями – з другого, Шкандрій зазначає, що поема із силою шекспірівської трагедії описує революційний вибух бунту й ненависті проти кріпацтва й національного поневолення, і що поет боліє над повторним насиллям у людських конфліктах. Шевченко, крім того, виявляв зацікавлення староєврейською історією і Біблією, перекладав псалми Давидові, а в поемі “Марія”, яка написана із секулярної перспективи й містить християнські і нехристиянські елементи, поет пропагує чесноти любові, усепощення й порозуміння між людьми. У творах Івана Нечуя-Левицького й Панаса Мирного, каже Шкандрій, єврейські дійові особи пов’язані із соціоекономічною системою, яка експлуатує народ, але вони зображені реалістично, без стандартних узагальнень, як індивідуальні особистості, що їх поведінка й мотиви зрозумілі.

У передреволюційній Російській імперії в період після вбивства царя Олександра II (1881 р.) панував офіційний антисемітизм, ширилися погроми, і ці настрої віддзеркалені також у російській літературі. Незважаючи на таку офіційну атмосферу, в Україні в той час були спроби українсько-єврейської співпраці, каже Шкандрій, а в українській літературі (напр. у творах Лесі Українки) єврейська історія часто слугує метафорою або алегорією нації, яка бореться за свою ідентичність, проти ворожого поневолення. У п’єсах етнографічного українського театру, у творах Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого євреї, на думку Шкандрія, зображені переконливо, реалістично, без упередження.

В Австро-Угорській імперії найвідомішим

українським письменником був Іван Франко. У його романах “Борислав сміється” і “Боа Констріктор” центральною темою є конфлікт між капіталістами і робітниками, де капіталістами виступають євреї. У поетичних творах Франка також чимало єврейської тематики. Один із найважливіших його творів – поема “Мойсей”, яка зображає трагічну дилему національного провідника, а в ліричній спадщині письменника є і поетична збірка “Жидівські мелодії”, де з великим теплом і симпатією відбиті такі теми, як антиєврейські погроми, єврейський спротив асиміляції, єврейські мрії про батьківщину в Палестині; це, зокрема, відображено в таких поетичних творах, як “Самбатіон”, “Піря”, “Асиміляторам” і “Заповіт Якова” – поезії, вилучені радянською цензурою із 50-томного зібрання Франкових творів.

Модерністи часто виявляли симпатію і співчуття переслідуваним євреям. Це, на думку Шкандрія, особливо помітно у творах Гната Хоткевича, у поезії Олександра Олеся, у прозі Агатангела Кримського, Михайла Коцюбинського, Тимофія Бордуляка, Володимира Винниченка. У час визвольних змагань були спроби співпраці, а Українська Народна Республіка пропонувала євреям національно-культурну автономію. Погроми, які траплялися в революційному хаосі, викликали осуд таких українських діячів, як Олександр Безпалка, Осип Назарук, Володимир Кедровський, Павло Христюк та ін. Двадцять років після більшовицької революції принесли відродження не лише української культури, а і єврейських секулярних інституцій. Серед українських та єврейських інтелектуалів виникла дружба і співпраця: прикладами тут Шкандрій наводить важливі зв’язки Павла Тичини з Леїбою Квітком, Леся Курбаса із Соломоном Міхоелсом, Юрія Смолича з Дер Ністром. Чимало євреїв брали участь у розвитку української культури в період українізації: активними були, зокрема, Олена Курило, Осип Гермайзе, Абрам Лейтес, Володимир Коряк, Ярема Айзенсток. Тоді ж почали писати українською мовою письменники-євреї Леонід Первомайський, Сава Голованівський, Іван Кулик, Арон Копстейн,

Раїса Троянкер, Натан Рибак, Абрам Кацнельсон, Наум Тихий... Українські письменники післяреволюційного часу у своїх творах зображували єврейських персонажів із симпатією та розумінням. Шкандрій наводить тут імена таких авторів, як Степан Васильченко, Модест Левицький, Клим Поліщук, Володимир Винниченко, Майк Йогансен, Юрій Смолич, Микола Бажан.

Репресії тридцятих років мали трагічні наслідки і для євреїв, які брали активну участь у процесі українізації. Але сталінський терор, масові арешти й розстріли, що за ними наглядав сталінський висланець в Україну Лазар Каганович, робота євреїв-комуністів у поліційних органах че-ка, ГПУ-НКВД, реакція населення на вбивство Симона Петлюри в Парижі викликали зливу гострого антисемітизму серед населення. На Західній Україні антисемітизм, твердить Шкандрій, був додатково інспірований писаннями Дмитра Донцова та посиленням кооперативного руху, який став загрозливою конкуренцією для єврейського купецтва. Антисемітські настрої віддзеркалені і в літературі: тут Шкандрій наводить як приклади Спиридона Черкасенка й Василя Пачовського, а водночас наголошує, що таких антисемітських елементів не помітно у творчості одного з найпопулярніших прозаїків того часу – Уласа Самчука.

Радянська пропаганда воєнних років дозволяла вислови радянського патріотизму в літературі, але на диво, каже Шкандрій, не використовувала єврейську тематику. Трагедія голокосту знаходила своє відображення у творах Миколи Бажана, Максима Рильського, Юрія Смолича, але ці твори не були широко публіковані; навіть письменники-євреї не мали змоги писати про трагедію євреїв у війні. Водночас німецька окупація сприяла поширенню антисемітизму; такі настрої, за переконанням Шкандрія, віддзеркалені в доробку деяких українських письменників, зокрема Панаса Феденка, Ростислава Єндика й Аркадія Любченка. Післявоєнна українська література в екзилі розглядала українсько-єврейські стосунки з перспективи спільної гуманності, і то не лише у творчості таких письменників і

літературознавців, як Юрій Шевельов, Юрій Косач чи Тодось Осьмачка, а й у творах Юрія Клена чи Леоніда Мосендза, які раніше перебували під впливами ідеології Д. Донцова.

Серед українських письменників-євреїв Шкандрій згадує Грицька Кернеренка й Раїсу Троянкер, а Леонідові Первомайському він присвячує окремий розділ, висвітлюючи його ідеологічну еволюцію від правовірного радянського письменника-комуніста до пізнішого майже-дисидента, що його як єврея звинувачували в космополітизмі, а як українського письменника – у націоналізмі.

Закінчує Шкандрій свою книжку коментарем про тісну співпрацю українців і євреїв у радянському Гулагу та обширними цитатами з недрукованого щоденника Докії Гуменної, де вона пише про єврейсько-українські стосунки в час війни в окупованому німцями Києві. Повеєнна радянська українська література не захочувала до тематики голокосту: Шкандрій тут згадує лише твори Бориса Харчука, Леоніда Первомайського та Юрія Щербака. У незалежній Україні такі теми, як голокост і Бабин Яр, знаходять своє відображення у творчості Володимира Яворівського, Володимира Дрозда, Анатолія Дімарова. Молодше покоління письменників (Василь Кожелянко, Юрій Андрухович, Василь Єшкілев, Марія Матіос), завважає Шкандрій, засуджує і викриває сатирою старі стереотипи й міфи, зокрема й антисемітизм.

Йоханан Петровський-Штерн народився і студіював у Києві. Він характеризує себе як людину, що живе в Чикаго, викладає англійською, розмовляє вдома російською, молиться гебрейською, а мріє і снить – українською мовою. Він вибрав на свій розгляд п'ять письменників-євреїв, які асимілювалися не з панівною імперською культурою, а з культурою поневоленого, колонізованого, бездержавного народу, з культурою, яка тільки починала відроджуватися. Вибір української мови єврейськими письменниками, на думку Петровського-Штерна, має виразний антиімперський характер. Автор порівнює євреїв, які брали участь в українському відродженні

XX століття з польськими хасидами, які говорили мовою ідиш, але боронили польські національні інтереси і йшли до російських в'язниць за свої переконання. П'ятірка українських письменників, що їх життя і творчість розглядає Петровський-Штерн у своїй книжці, це Грицько Кернеренко, Іван Кулик, Раїса Троянкер, Леонід Первомайський і Мойсей Фішбейн.

Грицька Кернеренка вважають першим єврейським українським письменником. Народився він 1863 року в Гуляйполі в заможній єврейській родині. Справжнє ім'я – Григорій (або Гірш) Борисович Кернер. Після гімназії в Сімферополі став агрономом, закінчивши в Мюнхені політехніку, а повернувшись додому після студій і подорожей Європою, управляв власним маєтком. Під іменем Грицько Кернеренко надрукував п'ять книжок українською мовою: коротке оповідання “Правдива казка” (1886) та чотири збірки поезій: “Невеличкий збірник творів” (1890), “Щетинник” (1891), “В досужий час” (1894) і “Менти натхнення” (1910). Твори Кернеренка та його переклади з мови ідиш друкувалися в українських журналах і газетах “Громадська думка”, “Рада”, “Українська хата”, “Літературно-науковий вістник” та в українських літературних антологіях “Акорди” (1903), “Розвага” (1905), “Українська муза” (1908), “Струни” (1922). Кернеренко також автор п'єси “Хто правди вкриває – того Бог карає, або Любов силою не візьмеш”. Петровський-Штерн характеризує цей твір як сентиментальну любовну драму із сільського життя, написану в 1880-х рр. для постановки якимось харківським театром, аналізує її сюжет і твердить, що драма ця була заборонена російським цензором через зображення адміністративної корупції та поганого ставлення до жінок у в'язницях. П'єса Кернеренка була згодом надрукована в його книжці “Менти натхнення” під зміненою назвою “Сила правди”. Кернеренко як співробітник “Літературно-наукового вісника” листувався з Іваном Франком, інформував його (на Франкове бажання) про літературу мовою ідиш, зокрема про таких письменників, як Шолем Алейхем і Семен Фруґ. Остання Кернеренкова книжка “Менти натхнення”

з'явилася 1910 року й мала низку рецензій у журналах. Але про життя Кернеренка після цього Петровський-Штерн достовірних відомостей не знайшов. Чи цей капіталіст і єврей, житель Гуляйполя, що вславилось анархістичними заворушеннями Нестора Махна, вижив у часи революції, чи загинув? Дата й місце його смерті невідомі.

Книжки Грицька Кернеренка давно вже стали бібліографічними раритетами. Петровський-Штерн аналізує їх зміст, знаходить у них впливи Гайнріха Гайне й особливо Тараса Шевченка, зокрема в зображенні жіночих постатей, характеризує поезію Кернеренка як мелодраматичну й романтичну. Кернеренко, каже Петровський-Штерн, зображував Україну як своєрідну утопію, як країну високої свободи і спасіння, а Шевченка він трактував як Месію українського народу. Петровський-Штерн подає у своїй монографії низку англійських перекладів Кернеренкових поезій, а в журналі “Ab Imperio” (1:2005), де вперше був надрукований ранній варіант авторової англійської статті про Грицька Кернеренка, в додатку передруковано сім оригінальних і три перекладні поезії Кернеренка в українському оригіналі. Петровський-Штерн – не перший автор, який нагадує сучасним читачам про Грицька Кернеренка. Про нього згадували у своїх спогадах Євген Чикаленко, Анатоль Гак, а Ігор Качуровський ще 1998 р. написав статтю. Російському письменникові Давиду Маркішу належить роман про Нестора Махна під назвою “Полюшко-поле” (1991), де Махна подано в позитивному світлі, як творця українсько-єврейської утопічної громади на взір палестинських кібуців, а Грицька Кернеренка і його родину – як прихильників і меценатів махновського руху. Але в англійську наукову літературу ім'я Грицька Кернеренка Й. Петровський-Штерн упроваджує вперше.

Друга постать у книжці “The Anti-Imperial Choice” – Іван Кулик. Автор характеризує його як українського більшовика, марксиста, який був активним письменником, фольклористом, критиком, журналістом, перекладачем, редактором. На двадцять шостому році

життя Кулик мешкав у Сполучених Штатах і в Канаді, а у тридцять п'ять років став головою Спілки письменників України. Життєвий шлях Кулика для дослідника Петровського-Штерна приховує низку загадкових неясностей. Народився Ізраїль Юдович Кулик у містечку Шпола Київської області в січні 1897 року в родині бідного вчителя єврейської школи. Дитинство провів в Умані, де вчився в російській школі й писав свої перші російськомовні вірші. Українську мову вивчив від хлопців-товаришів, що з ними грався в Софіївському парку, та мандруючи українськими селами і збираючи український фольклор. У 1914 р. Кулик емігрував до Америки, і тут, працюючи в копальнях Пенсильванії, став атеїстом, марксистом і космополітом і почав писати в соціалістичні газети російською та українською мовами. Ці роки в Америці віддзеркалені в його автобіографічному романі "Пригоди Василя Роленка", який вийшов друком в Україні 1929 р. Напередодні революції 1917 р. Кулик повертається до Росії, бере участь у революційних діях на теренах не лише Східної, а й Західної України, редагує комуністичні газети, робить стрімку кар'єру в комуністичній партії. У 1924 р. працює консулом Радянської України в Канаді й пише роман-есеї "Записки консула". Став одним з організаторів літературної групи Гарт, був причетний до нової письменницької організації – Всеукраїнської спілки пролетарських письменників і до централізації літературного життя під партійним контролем. У двадцятих роках Кулик був уже автором десятка різних книг, був вибраний головою новоствореної Спілки письменників України й керував Партвидавом, тобто від нього залежала вся видавнича діяльність. Кулик, на думку Петровського-Штерна, щиро вірив у "гармонійне злиття комунізму і українського відродження" в час українізації (78). Кулик, каже автор, ідентифікував себе з тими, хто боровся проти колоніалізму, його героєм був Люї Ріл, католицький семінарист у Монреалі, який став на бік індіанців у їхній боротьбі за громадянські права. У двадцяті роки, пише Петровський-Штерн, Кулик "був готов посвятити своє життя за визволення

гноблених народів в усьому світі", але вже в половині тридцятих років, у час сталінського терору "єдине, для чого він був готов посвятитися, була Комуністична партія під проводом Сталіна" (100). Це, однак, не зберегло його від репресій. Улітку 1937 р. Кулика заарештовано, а в жовтні 1937 р. його засудили на смерть і розстріляли. Згодом, у 1956 р., Кулик був посмертно реабілітований у СРСР, і деякі його твори наново з'явилися друком. Петровський-Штерн аналізує Куликову літературну спадщину, його антологію американської поезії та зв'язки з такими особистостями, як Надія Суровцова та В. Винниченко. Про Кулика, який на протигагу ізольованому на власному хуторі Грицькові Кернеренкові перебував у самому вирі українського культурного життя пореволюційних десятиліть, є чимало згадок у споминах різних українських діячів, зокрема Григорія Костюка, Надії Суровцової, Петра Кравчука.

Найменш, мабуть, відома українським читача третя постать книжки Петровського-Штерна – Рая, або Раїса Троянкер. Вона з'явилася на літературному обрії Харкова у 1920-х рр., а згодом переїхала до Ленінграда. Троянкер – авторка двох збірок поезій українською мовою та однієї книжки російською. Вони не перевидавалися, і сьогодні їх можна знайти хіба в архівах. Поезія її, каже Петровський-Штерн, повна еротики, у ній домінує жіноче еґо, тому дехто з критиків називав письменницю "українською Сапфо". Нещодавно знайдені родинні архіви дозволяють авторові відтворити деякі відомості про її життя. Народилася вона в Умані 30 жовтня 1908 р. у бідній єврейській родині. Молодою дівчиною втекла з дому із дресирувальником тигрів мандрівного цирку, де й сама почала працювати. Згодом зустріла Володимира Сосюру й залишила цирк. Сосюра, можливо, був батьком її єдиної дитини, але згодом Раїса вийшла заміж за Онуфрія Тургана – письменника, активного учасника Плуга. Батьки відреклися її, і цей конфлікт із батьками та юдаїзмом віддзеркалений у поезії Раїси Троянкер. Сосюра познайомив її з Валер'яном Поліщуком, поетом отвертої утопійної еротики й нестандартної

сексуальної поведінки. Разом із Поліщуком Троянker брала активну участь у діяльності письменницької групи Авангард і привертала до себе увагу не лише як femme fatale, а і як інтелектуально обдарована поетеса. Троянker була захоплена тодішнім Харковом, столицею України, відтак у її віршах чимало футуристичних і утопійних урбаністичних метафор. Писала вона також на єврейські теми, зокрема, на думку Петровського-Штерна, мабуть, перша ввела в українську літературу образи єврейського штетля. Про Троянker згадують у своїх спогадах Г. Костюк і Ю. Смолич. Петровський-Штерн аналізує творчість Раїси Троянker, дає огляд рецепції її творчості тодішніми критиками, переплітає свій есей уривками з поезій у власному англійському перекладі. На початку тридцятих років закінчилася кар'єра української поетеси Раїси Троянker. Вона познайомилася із російським поетом Іллею Садофєвим, стала його дружиною і виїхала з ним до Ленінграда. Це врятувало письменницю від сталінських репресій в Україні, жертвами яких стали її колишні друзі Турган, Поліщук і багато інших. Під час війни Троянker була активним журналістом. У 1942 р. вийшла друком книжка її російських віршів, які, на думку Петровського-Штерна, не такі оригінальні, колоритні й багаті образами, як її ранні українські збірки поезій. Померла вона в Мурманську 29 грудня 1945 р.

Леонід Первомайський забезпечив собі гідне місце в історії української літератури. Це поет, який пройшов помітну світоглядну і творчу еволюцію від, як пише Петровський-Штерн, молодого “радянського українського романтика соціалістичних переконань і пролетарської орієнтації” до зрілого творця класичної поезії, що її критики називали “герметичною” і “онтологічною” (165). Але Первомайський був не лише поетом. У свідомість українського діаспорного читача Первомайський увійшов своїм романом “Дикий мед” (1963), що записує на тлі радянського соцреалізму як рідкісний вияв високоякісної літератури і приніс письменникові розголос поза межами України. Петровський-Штерн завважує дві характеристики творчості

Первомайського: “Він не переставав займатися тематикою українсько-єврейського зближення навіть тоді як партійні керівники відкидали таку тематику як націоналістично наснажену і несприятливу. Він повертався до трагедії єврейського народу в час голокосту, хоч його сучасники в СРСР повинні були вірити, що нацисти націлювались на радянських громадян взагалі, а не на євреїв, і що натяк на центральність євреїв у мартирології голокосту – це була сіоністська пропаганда” (165). Другою характеристикою Первомайського, на думку автора, є його постійна увага до жертв насильства, до принижених, поневолених, ув'язнених, замордованих. Первомайський, каже Петровський-Штерн, ідентифікував себе із бідними євреями штетлів, і із замовклими жертвами українського голодомору, і з невідомими солдатами, що загинули на фронтах Другої світової війни, і з мучениками голокосту, із переслідуваними літераторами різних епох та націй. Для Первомайського людські права важили більше, ніж права національні, релігійні, етнічні, політичні чи гендерні.

Життя Первомайського досліджувати нелегко, стверджує Петровський-Штерн. Більша частка його архіву загинула, а те, що залишилося, недоступне дослідникам. Сучасники згадують, що він був неговірким і рідко говорив про себе. Народився поет у родині єврейського палітурника в Червонограді, на Полтавщині, 17 травня 1908 р. Справжнє його ім'я – Ілля Шльомович Гуревич (російською – Гуревич, мовою ідиш – Елія бен Шлойме). Родина була російськомовна, але мати часто співала українських пісень, і це було перше знайомство майбутнього поета з українською мовою. Дитиною Ілля вчився в єврейській школі, де російська мова й література були обов'язковими предметами. Після чотирьох років, однак, хлопець утік із тієї школи й більше до неї не повернувся. Його любов до книг тісно пов'язана з батьківською палітурнею. Захоплений революцією, молодий комсомолець почав писати романтичні вірші українською під прибраним ім'ям Леонід Первомайський. Згодом перебрався до Харкова, де долучився до літературного життя

української столиці. Протегований і підтримуваний такими літературними тузами, як, зокрема, Іван Кулик, Первомайський пише поезію, прозу і п'єси для сцени. Петровський-Штерн звертає увагу на два ранні прозові твори Первомайського – “Містечко Ладеню” (1931-1934) і “Земля обітована” (1927), протагоністи яких покидають єврейський штетль, аби будувати радянський колгосп в Україні, замість того, щоб мріяти про Палестину. В обох цих творах Петровський-Штерн уловив натяки на катастрофу голодомору в Україні. На думку автора, саме вони, а не лише єврейська тематика, призвели до того, що ці два твори за радянських часів не перевидавалися взагалі. Інші ранні твори Первомайського, що згодом увійшли в семитомне зібрання його доробку, зазнали таких змін від руки радянських редакторів-цензорів, а деколи й самого автора, що, на погляд Петровського-Штерна, критичний їх аналіз справді можливий тільки на основі журнальних першодруків. Поезія Первомайського з часу війни, зокрема збірки “Земля” й “День народження”, принесли йому широкий розголос і Сталінську премію 1946 року. Але в післявоєнній поезії і прозі Первомайського щоразу повторюється тема голокосту, що, як пише Петровський-Штерн, свідчить про те, що автор “наново ідентифікував себе не тільки як український поет вражений нацистськими жахіттями, але також як єврей, що завинив тим, що пережив голокост” (200). У час післявоєнного сталінського антиєврейського наступу на т. зв. космополітів Первомайський потрапив під обстріл радянських критиків, таких як Любомир Дмитерко й Микола Шеремет. У 1960-х рр. письменник майже не друкувався, проводив більшу частину часу поза Києвом, на своїй дачі в Ірпені, готував до друку переклади Гайне, що з ним знаходив багато спільних рис. Саме тоді, усамітнівшись, він став, каже Петровський-Штерн, інтелектуальним поетом, поетом-філософом і створив найкращі свої поетичні твори, що згодом вийшли збірками “Уроки поезії” (1968), “Древо пізнання” (1971), “Вчора і завтра” (1974).

Мойсей Фішбейн, передовий поет

нашої сучасності, вважає себе біблійним пророком, що його Бог послав Україні. Українська мова – принижена, колонізована, придушена, але, на думку Фішбейна, свята, адже саме їй судилося відіграти визначальну роль у національному відродженні України. Мойсей Фішбейн народився в Чернівцях 1946 р. У Чернівцях збереглися деякі залишки єврейської культури, існував навіть єврейський театр, і батьки Мойсея розмовляли вдома їдиш. У багатонаціональному місті панувала російська мова, але мати Мойсея була вчителькою української мови й літератури. Це, напевно, мало вплив і на молодого Мойсея, хоч, на погляд Петровського-Штерна, молодий поет учився української мови від шкільних товаришів, на вулиці і з вистав українського театру; тому те, що Фішбейн віднайшов себе і став саме українським інтелектуалом і українським поетом, здається авторові своєрідною загадкою. У 1950-х рр. Фішбейн, каже Петровський-Штерн, був єврейським підлітком, який розмовляв російською мовою і мріяв стати актором російського театру. Мойсеєва мати намагалася відмовити його від кар'єри в театрі, вони з батьком хотіли, щоб син став інженером: професія стабільна, неполітична й безпечна для єврея. Отже, Фішбейн стає студентом кібернетики в Новосибірському університеті. Далеко від домівки, незадоволений своїми обставинами, Фішбейн незабаром кидає кібернетику й переходить на філологію. Що більше, живучи в російськомовному Сибіру, Фішбейн починає писати поезії українською мовою. “Подвійна ідентичність, яка здавалась неможливою для Фішбейна російською мовою чи мовою їдиш, виявилась можливою в українській мові”, – зазначає Петровський-Штерн (238). Це було в час, коли радянська влада розпочала, як каже сам Фішбейн, “тотальний погром” української культури (239). Фішбейн зробив вибір на користь переслідуваних українців і культури колоніальної України, подібно як у той же час російськомовний молодий поет Леонід Кисельов перейшов із російської мови на українську й почав писати антиімперські твори. Однією із характеристик українського шістдесятництва, завважає

автор, був відновлений діалог із євреями. Тут Петровський-Штерн згадує виступи Івана Дзюби, Святослава Караванського, Леоніда Плюща. А згодом, після розгрому відродження, цей українсько-єврейський діалог перенісся до Гулагу і продовжувався після розпаду СРСР. Оцінивши поетичний хист Мойсея Фішбейна, пише Петровський-Штерн, українські письменники Іван Драч, Віталій Коротич, Микола Бажан допомогли Фішбейну перебратися з Новосибірська до Одеси, а потім і до Київського педагогічного інституту. У Києві Фішбейн завів тісні зв'язки з Миколою Лукашем, який мав великий вплив на його поетичний розвиток, а також познайомився з Леонідом Первомайським. Але несподівано в лютому 1973 р. Фішбейна завербували до армії і вислали на Далекий Схід. Відчуваючи певні паралелі з долею Шевченка, Фішбейн написав тут поезію "Тарасові сни". Але поета як єдиного сина старих батьків незабаром звільнили з армії, і він повернувся в Україну, де з'явилася його перша збірка "Ямбове коло" (1974). Але 1970-і рр. були часом погрому української культури. Коли Фішбейну запропонували співпрацю з КДБ, він відмовився й вибрав еміграцію. Його екзиль в Ізраїлі, пише Петровський-Штерн, виявився прокляттям для нього як українського поета. Там не було українських публікацій, і ніхто не цікавився його поезією. А ізраїльський істеблішмент, підтримуваний тисячами новоприбулих із СРСР російськомовних іммігрантів, мав виразне антиукраїнське упередження. Згодом Фішбейн зав'язав контакт із редакцією "Сучасності", передового українського журналу діаспори, став його співробітником, а потім переїхав до Мюнхена, де почав працювати в українському відділі Радіо Свобода. Сьогодні Мойсей Фішбейн

уже лауреат літературних премій і автор низки поетичних книжок ("Збірка без назви" (1984), "Апокриф" (1996), "Розпорошені тіні" (2001), "Аферизми" (2003), "Ранній рай" (2006)). Він ділить свій час між Мюнхеном і Києвом, виступає на наукових конференціях, друкує статті в українській пресі. Пафос Фішбейнового "лінгвістичного месіанізму" пронизує його журналістські виступи, інтерв'ю, поезію і прозу. Для нього мова "несе відповідальність за всю українську культурну традицію": "...Я не дозволяю собі говорити російською, бо життя української мови, і української культури, і українського духа, і самої України в небезпеці", – цитує Петровський-Штерн Мойсея Фішбейна (253). А для українського читача особливо повчальний фрагмент із книжки Фішбейна "Апокриф" про його досвід у радянській армії, де його начальник, уроджений українець, хвалиться тим, що посилає своїх дітей до російської школи, зневажає Шевченка й не говорить українською мовою (243).

Петровський-Штерн пише про героїв своєї книжки: вони "усвідомлювали, що для українського єврея неможливо бути ліберальним і демократичним і в той же час відкидати або занедбувати національні змагання українців" (277); і далі: "Українські єврейські письменники довели, що вони могли поєднати близькі, але досі окремі світи – це активність, яка вкінці розвалює стіни імперії" (278).

Поява книжок Мирослава Шкандрія і Йоханана Петровського-Штерна, та ще й під маркою престижного американського видавництва, – книжок, які чи не вперше в англomовному світі трактують не досліджену досі тему українсько-єврейських літературних зв'язків з об'єктивністю й без антиукраїнського упередження, – явище, котре наповнює радістю від приємної несподіванки й надією на майбутнє.

*Марта Тарнавська
м. Філадельфія, США*

Отримано 1 липня 2011 р.

